

Ольга Петрос,

кандидат наук з державного управління, доцент,

доцент кафедри соціальної і гуманітарної політики НАДУ

Інституціональний підхід як методологічна основа дослідження та аналізу соціальних систем у державному управлінні

У статті здійснено аналіз методології державного управління. Розкрито особливості інституціонального підходу як методологічної основи міждисциплінарного дослідження внутрішньої інституціональної структури соціальних систем. Обґрунтовано потенціал інституціонального підходу до аналізу зовнішнього середовища соціальних систем, визначення механізмів державного управління їх розвитком.

Ключові слова: методологія державного управління, інституціональний підхід, соціальні інститути, інституціональні зміни, інституціональні фактори.

In this article the methodology of public administration was reviewed. The features of the institutional approach as a methodological basis for interdisciplinary studies of internal institutional structure of social systems were disclosed. The Potential of institutional approach to the analysis external entourage of social systems was disclosed and the mechanisms of public administration of their development were determined.

Key words: methodology of government, institutional approach, social institutions, institutional change, institutional factors.

Постановка проблеми. Складність, багатоаспектність, обмеженість прогностичних можливостей щодо розвитку та інші особливості соціальних систем і їх елементів зумовлюють необхідність ґрунтовного пізнання закономірностей їх функціонування з метою забезпечення ефективного державного управління. У зв'язку з тим, що більшість сучасних проблем функціонування та розвитку соціальних систем мають інституціональне походження, постає необхідність застосування інституціонального підходу, який здатен найбільш повно забезпечити вивчення соціальної системи в її безпосередньому взаємозв'язку з іншими підсистемами суспільства. Творче використання різноаспектних методологічних інституціональних

підходів відкриває можливості міждисциплінарного вивчення процесів формування та розвитку соціальних систем як об'єктів державного управління.

Невирішені раніше аспекти проблеми. Державне управління як діяльність держави (органів державної влади) спрямована на створення умов для якнайповнішої реалізації функцій держави, основних прав і свобод громадян, узгодження різноманітних груп інтересів у суспільстві та між державою і суспільством, забезпечення суспільного розвитку відповідними ресурсами являє собою складноорганізоване системне явище. Державне управління засноване на державній владі і органічно поєднує у своєму складі суб'єкт управління (керуючу систему) та об'єкт управління (керовану систему), всю сукупність різноманітних зв'язків, які при цьому виникають (систему управлінських відносин щодо їх взаємодії) [6, с. 515–516].

Як зазначають Ю.В.Ковбасюк та В.Д.Бакуменко, керовані системи як сфери діяльності держави безпосередньо трансформуються у сфери державного управління [6, с. 158–159]. Теоретичні засади методології державного управління закладені М.Вебером у його теоріях цілераціональної діяльності та раціональної бюрократії. Вони забезпечили нарощування методологічного потенціалу наукових досліджень державного управління, формування ієрархічного, нормативного та системного підходів. Незважаючи на активні дослідження у сфері державного управління зарубіжних і вітчизняних учених (В.Б.Авер'янова, Г.В.Атаманчука, В.Д.Бакуменка, Г.В.Бодрова, Р.В.Войтович, І.А.Грицяка, В.М.Князева, В.І.Лугового, Ю.В.Ковбасюка, Н.Р.Нижник, В.А.Рєбкала, І.В.Розпутенка, І.М.Солоненка, Г.П.Ситника, П.К.Ситніка, В.А.Скуратівського, В.В.Тертички, В.П.Трошинського та ін.), методологія державного управління має ще безліч недосліджених білих плям, що вимагає особливого підходу до її детального обґрунтування для цілей дослідження соціальних систем як об'єктів державного управління.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі аналізу сутності, структури, місця інституціональної теорії у системі сучасних знань обґрунтувати роль інституціонального підходу як методологічної основи дослідження та аналізу соціальних систем у державному управлінні.

Виклад основного змісту. Поняття “методологія” (від “метод” і “логія”) інтерпретується як система принципів і способів організації й побудови теоретичної та практичної діяльності, а також учення про цю систему” [12, с. 21]. Визначення методології державного управління, побудоване на конструкті загальнонаукової методології, запропоновано вітчизняними ученими Ю.Сурміним та П.Надолішнім у статті “Методологія як інструмент ефективної реалізації можливостей державного управління”. Учені, зокрема, підкреслюють, що методологія державного управління включає три основних аспекти: методологію практики державного управління, методологію наукових досліджень галузі науки “Державне управління” та методологію освітньої галузі “Державне управління”. У найбільш узагальненому вигляді роль її полягає в тому, що вона забезпечує здійснення пізнавальної, практичної або навчальної діяльності, рух до кінцевого результату [7, с. 7–21].

Важливі для нашого дослідження узагальнюючі положення щодо сутності, змісту, стану розвитку методології державного управління викладено в наукових працях Ю.В.Ковбасюка. За визначенням ученого, сутність методології державного управління розкривається через сукупність світоглядних засад і конкретних знань про наукові методи пізнання та зміни реальності, що складають філософсько-теоретичну основу дослідження і практики державного управління – цілеспрямованого впливу держави на процеси суспільного розвитку. Вона впливає з методологічної функції науки, зумовлюється загальними концептуальними підходами, досягнутим рівнем наукового знання і включає в себе філософські підходи, постулати та принципи, а також відповідні теорії [8].

У сучасній науковій спільноті усталася думка про методологічні концепції різного рівня й широти охоплення, а саме: загальнонаукова методологія; методологія міждисциплінарного рівня; методологія окремих наук [8; 13]. Багатоманітність соціальних систем як об’єктів державного управління відкриває шлях до методологічного плюралізму та одночасного використання в методології державного управління усіх її рівнів. Тобто методологія державного управління в соціальній сфері визначається як міждисциплінарним характером

науки державного управління, так і специфічністю об'єкта і предмета управління.

Виходячи з вищевикладеного методологічна основа досліджень у галузі державного управління в цілому та у соціальній сфері зокрема зумовлена станом розробленості та спроможності як методології державного управління, так і методології суспільних наук загалом. Ключовою в цьому контексті є та обставина, що суспільні науки в Україні переживають сьогодні складний етап своєї трансформації, який розпочався на рубежі 1980–1990-х рр. Відійшли в минуле радянські догматичні теорії, багато проблем, які раніше вважалися актуальними, виявили свою неспроможність, а на їх місце прийшли нові, західні підходи, з принципово новим баченням світу, жорсткою формалізацією понятійного і категорійного апарату, з прагматичною орієнтацією на безпосередні, видимі емпіричні реалії.

Ці трансформаційні елементи поступово інтегруються та знаходять своє відображення в методології державного управління. Дослідники, зокрема, відмічають тенденції до утвердження системи поглядів на явища, об'єкти і процеси в державному управлінні, які на сучасному етапі розвитку держави і суспільства підтвердили свою спроможність, а тому підтримуються більшістю фахівців. Це насамперед кілька відносно самостійних засадничих парадигмальних підходів, які надають державному управлінню не тільки різноманітність змістових контекстів, а й методологічність змісту, а саме: діяльнісний, нормативно-правовий, системний, соціальний, суспільно-політичний, інструментальний, інноваційний, патерналістський, ліберальний [6, с. 422–423].

Особливе місце в системі сучасного наукового знання та методології державного управління належить інституціональній теорії (або інституціоналізму), в основі якої лежить ідея синтезу міждисциплінарного (економічного, соціального, політичного, культурного та ін.) аналізу [3].

Як відомо, інституціональна теорія бере свій початок з часів становлення соціології та пов'язана із виокремленням “соціального інституту” як основного елемента практичної реальності та теоретичного конструкту. Але звернення до проблематики інституціоналізації суспільних явищ знаходимо вже в давньоримського політика і філософа Цицерона: “Звідки

з'явилося право народів і навіть наше право, зване цивільним, звідки правосуддя, вірність, справедливість? Звідки сумлінність, стриманість, відраза до ганебних вчинків, прагнення до похвали і пошани? Звідки стійкість у праці і безпеці? Та все це виходить від тих людей, які, коли це завдяки філософським вченням склалося, звичаями підтвердили одне, інше зміцнили законами” [17, с. 7; 18].

У працях Г.Спенсера та Е.Дюркгейма – засновників соціології як науки – соціальні інститути набувають значення ключових понять, що пояснюють закони суспільного розвитку на основі порівняльно-історичного підходу [1, с. 9]. Під поняттям “соціальний інститут” Г.Спенсер розглядав “утворення”, що визначають норми і правила соціальної регуляції. До соціальних інститутів він відносив, з одного боку, державні та суспільно-політичні установи, сім'ю, церкву і профспілки, з другого – звичаї, обряди, етикет. Учений вважав, що соціальні інститути є елементами каркасу соціуму і виникають у результаті диференціації суспільства. З розвитком соціальних інститутів він пов'язував розвиток регулятивної системи суспільства. Тому поняття “суспільство”, за його словами, це не просто зібрання індивідів у групу. Суспільство в соціологічному сенсі утворюється тоді, коли крім зіткнення індивідуумів є і кооперація між ними. Тому доти члени певної групи не будуть об'єднувати свої сили для досягнення якої-небудь загальної мети або цілей, поки зв'язок, що їх об'єднує, буде незначним [9]. В інтерпретації Е.Дюркгейма соціальні інститути – це “фабрики відтворення суспільних відносин”, що організовують людську діяльність, встановлюючи певні зразки поведінки. Природа соціальних інститутів трактується в контексті цілісності суспільства. Суспільство, на думку Е.Дюркгейма, є органічною цілісністю, що складається з окремих груп та інститутів, кожний з яких відіграє свою функціональну роль. І головне завдання науки про суспільство – відкрити, яким чином постали інститути – політичні, юридичні, моральні, економічні, релігійні тощо, які причини породили їх, яким життєвим потребам вони відповідають [4, с. 89–93].

Наприкінці XIX ст. завдяки науковій діяльності Т.Веблена, Дж.Коммонса, Дж.Гобсона та інших американських та англійських учених інституціоналізм формується також як окремий напрям економічної науки. За роки існування

інституціональний напрям здобув широке визнання в економічних дослідженнях, свідченням чого є виокремлення в економічно-інституціональній теорії різних підходів до його класифікації:

1) ранній (старий) інституціоналізм – його засновники Т.Веблен, Дж.Коммонс, Дж.Гобсон, У.Мітчелл та послідовники А.Берлі, Г.Мінз, Р.Тагвелла та ін. Для інституціональних поглядів Т.Веблена характерним є те, що учений виходив із теорії еволюції природи Ч.Дарвіна, принципу взаємозв'язку і взаємозумовленості усіх суспільних відносин, у тому числі економічних і соціально-психологічних;

2) традиційна (ортодоксальна) інституціональна теорія – еволюційно-генетичне продовження та спадкоємний розвиток вебленівської наукової традиції (Дж.Ходжсон, Е.Скрепанті та ін.);

3) нова інституціональна економічна теорія (неоінституціоналізм) із численними структурними розгалуженнями – теорія трансакційних витрат (Р.Коуз, О.Вільямсон), теорія прав власності (А.Алчіан, Р.Коуз, Г.Демсен та ін.), теорія суспільного вибору (Дж.Б'юкенен, Д.Мюллер, М.Олсон), нова економічна історія (Д.Норт, Р.Фогель, Дж.Уолліс) тощо. За змістом їх теорії являють собою міждисциплінарний напрям досліджень, у межах якого об'єднуються економіка, право, теорія організацій, соціологія і антропологія;

4) еволюційний інституціоналізм – дослідження еволюції інституціонального середовища в часі та впливу цієї еволюції на соціально-економічний розвиток (Р.Нельсон, С.Вінтр, Дж.Ходжсон, Д.Норт) [1, с. 265–267].

Важливий внесок у розвиток інституціонального підходу до аналізу соціальних явищ зробили лауреати Нобелівської премії, творці сучасної теорії ринкової рівноваги і добробуту Д.Хікс і К.Ерроу (1972). Соціально-інституціональний напрям як самостійний у неоінституціоналізмі виокремили лауреати цієї премії Дж.Б'юкенен (1986) і Р.Коуз (1991), застосувавши економічні методи у дослідженні екологічних, політологічних і соціологічних процесів. У 1992 р. Г.Беккер одержав Нобелівську премію за поширення положень про зв'язок економічної теорії з поведінкою людей та їх взаємодією. У 1993 р. за застосування економічної історії та кількісних методів у дослідженнях

економічних і інституціональних змін премія пам'яті Альфреда Нобеля в галузі економічних наук була присуджена Р.Фогелю і Д.Норту [19].

Певні здобутки в розвитку теорії соціальних інститутів належать радянській науці. Це, насамперед, дослідження загальних суспільних проблем Т.І.Заславської, В.В.Ривкіної, В.А.Ядова й ін.

З кінця 90-х рр. ХХ ст. стрімко зростає інтерес до інституціональних проблем в Україні. Дослідницька програма інституціоналізму, яка на початку і в середині 90-х рр. перебувала на периферії наукових інтересів, стає одним із домінуючих напрямів сучасної теорії в Україні. Підвищення наукового інтересу до інституціональної соціологічної теорії у вітчизняній науці 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. об'єктивно зумовлене необхідністю аналізу процесів, вимірювання результатів, виявлення перспектив реформування існуючих і формування нових соціальних інститутів суспільства в Україні. Теоретичному аналізу діяльності соціальних інститутів у процесі їх становлення та організації історичних форм соціального порядку, соціальної структури суспільства присвячено праці І.Андрущенко, Е.Афоніна, О.Бандурки, Т.Гайдай, П.Бурковського, С.Войтовича, В.Гейця, Н.Громадської, Є.Головахи, Н.Паніної, В.Дементьєва, А.Кудряченка, А.Мартінова, Д.Неліпи, А.Пиlipенка, А.Ручки, В.Танчера, Н.Супрун та ін.

Значний вплив на популяризацію ідей і розвиток методології інституціональної теорії на пострадянському просторі забезпечує діяльність Міжнародної асоціації інституціональних досліджень. Незважаючи на те, що метою своєї діяльності асоціація вважає “аналіз широкого кола проблем господарського життя, ґрунтуючись на методології інституціональної теорії”, майданчик інституціонального діалогу в асоціації відкритий для інституціоналістів і соціальних, і політичних напрямів [11].

З кожним роком все більше вивчається ситуація щодо інституціоналізації методології наукових досліджень у галузі державного управління: на інституціональних засадах ґрунтуються дослідження В.Бодрова, І.Грицяка, Г.Груби, О.Лазора, В.Скуратівського, П.Ситніка, В.Трошинського та ін.

Популярність інституціонального напрямку пояснюється тим, що після того, як до середини 1990-х рр. неокласичні

рецепти економічних реформ показали досить обмежену ефективність практично в усіх пострадянських державах, науковці стали шукати нову парадигму, яка була б більш прийнятна для пострадянських реалій і водночас давала б змогу спілкуватися із зарубіжними колегами “однією мовою”. Цією новою парадигмою якраз і став інституціоналізм [11].

Узагальнюючи вищевикладене, варто зауважити, що, незважаючи на існуючі різні підходи, підґрунтям для об’єднання всіх вищерозглянутих теорій та шкіл (різних часів, напрямів та рівнів) в єдиний інституціональний напрям є подібність методології, для якої характерні акцент на змінах, динамізмі суспільних (економічних, політичних, соціальних, культурних) структур і суспільства в цілому та використання схожого категоріального апарату з особливою опорою на “соціальні інститути”.

Використовувана в сучасних соціальних, політичних та економічних теоріях дефініція “соціальні інститути” позначає: 1) історично обумовлені форми організації та регулювання суспільного життя, що забезпечують виконання життєво важливих для суспільства функцій, включають сукупність норм, ролей, приписів, зразків поведінки, спеціальних установ, систему контролю [15, с. 105]; 2) упорядковані і певною мірою усталені соціальні утворення, які включають соціальні організації, підтримують офіційно і конвенційно прийняті правила, регулюючі соціальну поведінку у певній сфері суспільного життя на основі вимушеної або добровільної згоди більшості членів суспільства з наявністю даних правил і організацій [2]; 3) стійкий комплекс формальних і неформальних норм, принципів, настанов, що регулюють різні сфери людської діяльності – економічної, політичної, духовної і, власне, соціальної сфери [14, с. 46].

Найчастіше вживане значення терміна “соціальні інститути” пов’язане з характеристикою упорядкування, формалізації і стандартизації суспільних зв’язків і відносин. А сам процес упорядкування, формалізації і стандартизації суспільних зв’язків і відносин отримав назву “інституціоналізація”, що пояснює: процес утворення стабільних зразків соціальної взаємодії, заснованої на формалізованих правилах, законах, звичаях і ритуалах; правове та організаційне

закріплення сформованих у суспільстві форм поведінки, відносин; утворення інституту [15, с. 105].

Інституціоналізація також розглядається як важлива частина процесу модернізації соціальних систем, суспільних відносин. Термін “інституціоналізація” увійшов також у вжиток політичної сфери і відображає явища, пов’язані зі створенням та організацією державних установ або окремих органів, відповідальних за вироблення і здійснення політики [10].

Відомий соціальний дослідник Г.Ленські визначив ключові соціальні потреби, які породжують процеси інституціоналізації: потреба комунікації (мова, освіта, зв’язок, транспорт); потреба у виробництві продуктів і послуг; потреба в розподілі благ і привілеїв; потреба безпеки громадян, захисту їх життя і благополуччя; потреба у підтримці системи нерівності (розміщення соціальних груп за позиціями, статусами тощо); потреба в соціальному контролі за поведінкою членів суспільства (релігія, мораль, право) [16, с. 125].

Принциповим для інституціональних досліджень є розуміння того, що процес задоволення суспільних потреб має еволюційну структуру, яка характеризує етапи утворення соціального інституту: виникнення потреби, задоволення якої вимагає сумісних організованих дій; регулювання спільних цілей; поява соціальних норм і правил під час стихійної соціальної взаємодії, яка здійснюється методом проб і помилок; поява процедур, пов’язаних з нормами і правилами; інституціоналізація норм і правил, процедур, тобто їх прийняття, практичне застосування; встановлення системи санкцій для підтримки норм і правил, диференційованість їх застосування в окремих випадках; створення системи статусів і ролей, які охоплюють усіх без винятку членів інституту.

Із сутності та природи соціальних інститутів впливає їх функціональне призначення: регулювання і соціальний контроль; інтегративна функція; транслююча функція; залучення людей до діяльності, або комунікативна функція [6, с. 574–576].

Кожен соціальний інститут має свою систему цінностей та правил (нормативних очікувань), які визначають мету його діяльності. Ця система гарантує схожу поведінку людей, узгоджує і спрямовує в єдине русло їх певні наміри, встановлює способи задоволення їхніх потреб, розв’язує конфлікти, що виникають у повсякденному житті, забезпечує стан рівноваги і

стабільності в межах тієї чи іншої соціальної спільноти й суспільства в цілому.

У зв'язку з тим, що соціальні інститути не є застиглою формою, динамічна сутність процесу інституціоналізації розкривається в понятті “інституціональні зміни”. Інституціональні зміни – безперервний процес кількісно-якісних і сутнісних змін та перетворень різних соціальних інститутів. Інституціональні зміни відбуваються під впливом ендогенних та екзогенних факторів. Ендогенними факторами є такі трансформації інституціональної структури суспільства, які здійснюються шляхом еволюційної зміни існуючих правил і норм, що складають основу інституту. Екзогенні фактори інституціональних змін за своєю природою є більш радикальними і найчастіше виявляються при імпорті інститутів. Імпорт інститутів можливий тільки тоді, коли вектор розвитку наявних “національних” інститутів збігається або, принаймні, не суперечить вимогам свідомо впроваджуваних інститутів. Екзогенні фактори інституціональних змін здійснюються і в тому випадку, коли інституціоналізація ґрунтується на підставі розумових конструкцій, ідеологій і теоретичних побудов, які ще не існували на практиці. Факторами інституціональних змін є наукові, техніко-технологічні, економічні (у тому числі фінансові, інвестиційні, інноваційні та ін.), соціальні, правові, політичні та інші зміни, пов'язані з управлінням та регулюванням системи суспільних відносин, окремих їх підсистем та елементів [20].

Зазвичай інституціональні зміни відбуваються під впливом різних причин, пояснення яких знаходимо у відповідних напрямах інституціональної теорії, зокрема представники традиційної (ортодоксальної) інституціональної теорії (Дж.Ходжсон, Е.Скрепанті) вказують на вплив еволюційно-генетичного продовження та спадкоємний розвиток; представники соціально-технологічного інституціоналізму (Дж.Гелбрайт, Я.Тінберген та ін.) основою суспільного розвитку вважають впровадження науки і техніки у виробництво; прибічники соціально-правового неоінституціоналізму наприкінці ХХ ст. (Р.Коуз, Р.Познер та ін.) причину інституціональних змін вбачають у системі власності.

Окремим блоком у сукупності чинників інституціональних змін є інституціональні фактори, що пов'язані з управлінням,

регулюванням окремих сфер, складових, сторін, елементів соціально-економічних відносин. До інституціональних факторів належать правові, організаційні, фінансово-економічні, інвестиційні, науково-технічні, соціальні та інші фактори і заходи удосконалення і трансформування інститутів (норм, правил, звичаїв), управління цими сферами й установами управління [5, с. 667; 17, с. 555].

Висновки. Узагальнюючи результати дослідження, доходимо висновків про те, що інституціональний підхід має потенційно високу спроможність до ґрунтовного дослідження та всебічного аналізу соціальних систем як об'єктів державного управління. Інституціоналізм як методологічна основа створює умови для активізації різноманітних міждисциплінарних досліджень соціальних систем, забезпечує відстеження інституціональних кількісно-якісних і сутнісних змін та перетворень різних соціальних інститутів, аналіз інституціональних факторів – сукупності фундаментальних історичних передумов, політичних, економічних, правових, соціальних та духовних (культурних) правил і норм, які визначають рамкові умови функціонування та розвитку соціальних систем як об'єктів державного управління.

Перспективні напрями подальших досліджень. Наступний етап дослідження в установленому напрямі вбачаємо в розробці методики та практичному використанні інституціонального підходу для дослідження та аналізу окремих соціальних систем як об'єктів державного управління.

Список використаних джерел

1. *Войтович С. О.* Соціальні інститути суспільства: рід, влада, власність / С. О. Войтович. – К. : Ін-т соціології НАН України, 1998. – 120 с.

2. *Головаха Е.* Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе / Е. Головаха, Н. Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 5–22.

3. *Дементьев В. В.* Институциональная теория в Украине: направления исследований, особенности, перспективы / В. В. Дементьев. – Режим доступа : <http://www.instud.org/index.php?id=4&material=15>

4. *Дюркгейм Э.* Метод социологии / Э. Дюркгейм. – М. : Наука, 1991. – 575 с.
5. Економічна енциклопедія : у 3 т. / редкол. : С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К. : Видавн. центр “Академія”, 2000. – Т. 1. – 864 с.
6. Енциклопедія державного управління : у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України ; наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. – К. : НАДУ, 2011. – Т. 1 : Теорія державного управління / наук.-ред. колегія : В. М. Князев (співголова), І. В. Розпутенко (співголова) та ін. – 2011. – 748 с.
7. Енциклопедія державного управління : у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України ; наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. – К. : НАДУ, 2011. – Т. 2 : Методологія державного управління / наук.-ред. колегія : Ю. П. Сурмін (співголова), П. І. Надолішній (співголова) та ін. – 2011. – 692 с.
8. *Ковбасюк Ю.* Наука державного управління в умовах системних державно-управлінських трансформацій / Ю. Ковбасюк // Вісн. НАДУ. – 2012. – № 1. – С. 5–20.
9. *Коломийцев В. Ф.* Социология Герберта Спенсера / В. Ф. Коломийцев. – Режим доступа: <http://ecsocman.hse.ru/data/475/176/1217/004.KOLOMYITSEV.pdf>
10. *Лазор О. Д.* Теоретико-методологічна основа інституту публічної самоврядної влади [Електронний ресурс] / О. Д. Лазор. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dtr_du/2010_2/files/DU210_32.pdf
11. Международная Ассоциация Институциональных Исследований : официальный сайт. – Режим доступа : <http://www.instud.org/index.php>
12. *Новиков А. М.* Методология / А. М. Новиков, Д. А. Новиков. – М. : СИН-ТЕГ. – 668 с.
13. *Орехов А. М.* Методы экономических исследований : учеб. пособие / А. М. Орехов. – М. : ИНФРА-М, 2009. – 392 с.
14. Словник соціологічних і політологічних термінів / В. І. Астахова, В. І. Даниленко, А. І. Панов та ін. ; за заг. ред. В. І. Астахової, В. І. Даниленка, А. І. Панова. – К. : Вид-во “Вища шк.”, 1993. – 141 с.
15. Социологический энциклопедический словарь [на русском, английском, немецком, французском и чешском языках] / ред.-координатор академик РАН Г. В. Осипов. – М. : Издат. группа ИНФРА-М-НОРМА, 1998. – 650 с.

16. *Трошинський В.* Соціальний розвиток : опорний конспект навчальної дисципліни / В. Трошинський, О. Петроє, І. Горрес. – К. : НАДУ, 2008. – 192 с.

17. Українська дипломатична енциклопедія : у 2 т. / редкол. : Л. В. Губерський (голова) та ін. – К. : Знання України, 2004. – Т. 1. – 760 с.

18. *Цицерон.* О государстве // Цицерон Марк Туллий. Диалоги: О государстве ; О законах. – М. : Наука ; Ладомир, 1994. – 223 с.

19. All Prizes in Economic Sciences. – Режим доступу : http://nobelprize.org/nobel_prizes/economics/laureates

20. New Webster's Dictionary of the English Language: College Edition. – Surjeet Publications, Delhi, 1989. – 1824 p.